

Теорія політики

УДК 316.75+34

Шматко І. В.*Аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України***ЛЕГІТИМУЮЧІ ЗАСНОВКИ ПРАВА:
РАЦІОНАЛЬНИЙ ІНДИВІД ТА СВОБОДА ВОЛІ**

Аналізується зв'язок між економічними припущеннями про індивіда та легітимуючими право засновками. Аналіз корелюється з історичними та політичними подіями, зокрема, змінами в політиці кримінального переслідування та економічній політиці неолібералізму.

Ключові слова: *ідеологія, право, легітимність, раціональний індивід, злочин, покарання, вина. асистент кафедри культурології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».*

Точність і коректність аргументації в доведенні світоглядних концепцій, як відомо, визначається не лише логікою фактів. Політичні дослідники та соціальні активісти добре знають, що в більшості випадків проблема аргументації в політичних дискусіях чи обговоренні складних, неоднозначно потрактовуваних питань, зводиться до засновків, на яких будуються ті чи інші політичні погляди та концепції. Саме там переважно пророховується ідеологія, а отже, будь-яка якісна політична та наукова критика має бути критикою самих основ, які найчастіше залишаються неназваними та непроговореними.

Важливо зазначити, що ідеологію в даному випадку не слід розуміти як систему поглядів чи політичну орієнтацію. Ми вживаємо цей термін передусім у значенні, що надавав йому Карл Мангайм, а саме — такої орієнтації свідомості та відповідних їй форм, яка направлена на збереження існуючого ладу. Натомість свідомість, направлену на зміну ладу, визначаємо, відповідно, як утопічну.

Як уже було сказано, ідеологічні засновки права часто є прихованими. Подекуди вони виступають такими не тільки для «зовнішнього

світу», але і для самих носіїв тих чи інших переконань. У цьому контексті показовим є відкриття, яке зробив для себе гарвардський економіст Стівен А. Марглін. Дослідник так описує власний досвід роботи в Індії: «... я дізнався про щось набагато цінніше: про абсолютно інший спосіб розуміння та існування у світі, порівняно з тим, що я міг колись собі уявити. Як і кожен із нас, я був продуктом рідної культури; я ніколи не піддавав сумніву ідею про те, що суспільство складалося з егоїстичних індивідів, які раціонально обчислюють спосіб просування до отримання більшого» [6, с. 8–9]

«Рідна культура», про яку говорить Стівен А. Марглін, в даному випадку якраз і є фактично домінуючою ідеологією. Характерними з цього погляду є слова автора: «я ніколи не піддавав сумніву ідею про те, що суспільство складалося з егоїстичних індивідів, які раціонально обчислюють спосіб просування до отримання більшого». Адже відомо, що однією з характерних рис пануючої ідеології ситуація, коли вона визначає себе не як один з можливих варіантів мислити, а як єдиноможливий спосіб пізнання та оцінки цього світу. Таким чином досягається ефект, коли сама ідеологія та її засновки не проблематизуються, а отже, і не ставляться під сумнів.

Показовим є також те, що ідеологеми зазначеного типу виступають спільними не тільки для автора як економіста, але і для «кожного з нас» — усіх носіїв «рідної культури». А отже, ми бачимо, як економічна дисципліна з її вірою в автономного та раціонального індивіда, який завжди керується логікою максималізації прибутку, раптово перетинається з загальними засновками нашої «рідної культури». Видається логічним із цієї ситуації/перспективи, що одними з найбільш правих та консервативних факультетів у західній університетській освіті, як правило, визнають саме економічні.

Власне, сучасний найвідоміший варіант уявлення про індивіда як раціонального суб'єкта, на яке вказує Стівен А. Марглін, ми знаходимо у Гері Беккера — відомого американського економіста. Дослідник вважав, що злочинець зважає те, яку вигоду він отримає та які витрати він/вона понесе від порушення закону: ймовірність затримання, засудження і того, яке покарання потенційно його чекає. Втім, на відміну від Джеремі Бентама, який переконаний, що за допомогою паноптикону можна повністю подолати проблему злочинності, Гері Беккер не вірить в таку можливість [1].

Майкл Готтфредсон та Тревіс Герші натомість вказують, що більшість злочинів не приносять значної вигоди тим, хто їх вчиняє. Так, економічні злочини, до прикладу, дуже рідко приносять значну економічну користь та не можуть стати постійним джерелом прибутку. «Хоча правоохоронцям більше до вподоби розуміння злочину як вигідної альтернативи законній праці, обґрунтована теорія злочину повинна говорити про злочини як про діяння здебільшого дрібні, зазвичай незавершені та малоприбуткові для їхніх виконавців», — вказують соціальні дослідники [4, с. 42–43]

Складно також говорити про значну вигоду від так званих злочинів проти особи (наприклад: зґвалтування, фізичного нападу, вбивства). Майкл Готтфредсон та Тревіс Герші стверджують, що такі дії «не в змозі дати злочинцеві тривалого задоволення» [4, с. 42] та, до того ж, часто супроводжуються негативним душевними переживаннями та психологічними наслідками. Це доводить і американський соціолог Ренделл Коллінз у своїй статті «Мікросоціологія насильства» [5]. Авторитетний соціолог стверджує, що ситуації насильства супроводжують «емоції страху та напруги», які часто слугують запобіжником від насилля. Втім, навіть якщо насилля відбувається, воно часто є неефективним для злочинця та непередбачуваним: «Насильство не лише обмежене групами, які, як прийнято вважати, часто до нього вдаються — навіть те насильство, яке таки вчиняють, зазвичай анітрохи не ефективне. Солдати та поліція влучають у тих, у кого ціляться, під час реальних перестрілок набагато рідше, ніж на тренуваннях. Така неточність ще більш властива злочинцям... Схожі тенденції можна простежувати також й у точності ударів у бійках. Постріли по своїх, в тому числі випадкове поранення самого себе, характерні для зон військових конфліктів. Там такі ситуації можуть складати до 15% від усіх нещасних випадків. Поранення своїх часто трапляються... і в перестрілках банд, п'яних бійках та інших випадках невійськового насильства.»

Говорити про насильницькі злочини, як про результат раціонального порівняння між вигодами та витратами некоректно, на думку європейських дослідників, і з іншої причини. Відомо, що вбивства, наприклад, дуже часто вчиняють під впливом сильних емоцій. Так, наступного ранку вбивця часто не здатен навіть пригадати, що змусило його піти на такий вчинок [4, с. 42].

Наведемо ще декілька фактів, що спростовують економічне уявлення про злочин як раціональний розрахунок. Так, наприклад, переважна

більшість опитаних соціальними дослідниками грабіжників, а саме — 93 відсотки — здебільшого дуже швидко покидають будинок, в який забралися. Це відбувається незважаючи на те, що триваліший обшук міг би принести більше прибутку та на те, що їх досвід свідчить — імовірність бути спійманими є дуже низькою. [3, с. 157]

Грабіжники також часто використовують наркотики, зокрема: героїн та кокаїн. Як вказує Ренделл Коллінз, це відбувається навіть за тієї умови, що наркотики роблять їх більш вразливими та незграбними [5; 3, с. 129]. У той же час Майкл Готтфредсон та Тревіс Герші пишуть, що «проникнення до житла припускає грошову вигоду, однак, услід за його скоєнням, злочинець може почати вживати наркотики, що тягне за собою значні фінансові збитки» [4, с. 43].

Грабіжники, як відомо, часто відчувають психологічний дискомфорт при пограбуваннях та, особливо, при пограбуваннях у незнайомих обставинах. Тому більшість пограбувань, наголошують дослідники, відбувається саме в тих районах, де і проживають грабіжники, а отже — грабіжники ігнорують багатші будинки та грабують бідніші через психологічні та ірраціональні причини [5].

Характерно, що посилення впливу економічних уявлень про раціонального індивіда, про які ми говорили вище, на політику та суспільство, й неолібералізм синхронізовані з так званою криміналізацією соціальних проблем, а отже, — збільшенням числа осіб, що відбувають покарання у так званих «виправних закладах». Сама ж неоліберальна політика (а отже відродження уявлень класичного лібералізму на суспільство та індивіда), якщо використати метафору Лоїка Вакана, характеризується послабленням лівої руки держави (яка відповідає за соціальне забезпечення) та одночасним посиленням правої руки держави (відповідальної за репресивний апарат). Суспільне фінансування соціальних програм, освіти та медицини з 70-х років ставало та стає у всьому світі все більше лише «послугою» для окремих осіб. Іншими словами, ми можемо сказати, що сфери, які раніше типово визнавалися спільними, все частіше почали визначатися як такі, що є лише особистою справою індивіда.

Неоліберальна політика завжди супроводжувалася відповідною свідомістю, яка за «злочинами» вже не бачила соціальних детермінацій. Саме індивід стає причиною будь-якого свого вчинку чи стану. Бідний стає винним у своїй бідності, а злочинець — у своєму «злочині». Індивід нібито робить вільний вибір, чи стати йому «успішним», чи ні,

а неолібералізм, таким чином, переймає віру класичного лібералізму та класичної кримінології у свободу волі індивіда.

Утім, якщо така критика економіки та економізму присутня в критичному дискурсі та сучасних суспільних науках, то друга, традиційно консервативна дисципліна, що базується на тих же, розглянутих вище, припущеннях, залишається переважно без належної уваги. Йдеться про юриспруденцію, яка також спирається на припущення про автономного та раціонального індивіда (який має метафізичну свободу волі) та, відповідно, виконує консервативну функцію по збереженню діючого порядку, а отже, — є ідеологією за Карлом Мангаймом.

До прикладу, кримінальне право базується на припущенні про можливість вини індивіда. Вина ж, у свою чергу, можлива лише за тієї умови, якщо індивід може робити вільний, незумовлений нічим вибір. Така теза видається щонайменше непереконливою. На цю особливість права точно вказує Мішель Онфре з точки зору філософії та дискусії про «свободу волі», а також Критичні правові дослідження (Critical Legal Studies) — із погляду міждисциплінарних студій права в англomовному академічному середовищі та нейроправо (neurolaw) — із позицій нейронауки.

Як справедливо пише Ренделл Коллінз: «... індивід розглядається як відповідальний за свої дії. Це розуміння інкорпороване в нашу концепцію дієздатної дорослої людини, яка є носієм прав та підлягає примусу публічного права. Понад усім, ідея свободи волі вплетена в сучасне кримінальне право, оскільки тільки за тієї умови, що особа є відповідальною за свої дії, кримінальне покарання вважається справедливим. Це ж стосується і приватного права. Уявлення про можливість прийняття рішень є суттєвим для того, щоб договір мав законну силу. Ось вам характеристика сучасної соціальної організації та ідеології, що її супроводжує: легітимність сучасних інституцій базується на інтерпретації індивідуальних дій як таких, що засновані на свободі волі» [2].

Проаналізована з такого погляду свобода волі індивіда ставить під сумнів класичні правові доктрини, зокрема в частині аргументації легітимуючих засновків права. Домінанта економічних аргументів над соціальними часто приховує ідеологеми, на яких вибудовується право.

Таким чином, саме право, іманентно позначене ідеологічністю, що, звичайно ж, має розглядатися в характеристиках сучасного суспільства та його способу легітимізації себе. Ідеологічність права рівною мірою є актуальним питанням академічних дискусій як об'єктивної наукової рефлексії на регулятиви та принципи організації суспільного життя.

Список використаних джерел:

1. Becker G. Crime and Punishment: An Economic Approach [Ел. ресурс]/Gary Becker. — Режим доступу: <http://www.nber.org/chapters/c3625.pdf>
2. Collins R. Emotional Energy and the Cult of Free Will [Ел. ресурс]/Randall Collins. — Режим доступу: <http://sociological-eye.blogspot.com/2011/01/emotional-energy-and-cult-of-free-will.html>
3. Wright R. T., Decker, S., *Burglars on the Job. Streetlife and Residential Breakins*, Lebanon NH: Northeastern University Press, 1994.
4. Готтфредсон М. Загальна теорія злочину/М. Готтфредсон, Т. Герші. — Харків: Акта, 2000. — 323 с.
5. Коллінз Р. Мікросоціологія насильства [Ел. ресурс]/Ренделл Коллінз. — Режим доступу: <http://commons.com.ua/?p=14211>
6. Маргліл С. А. Економікам: гнітюча наука. Як економічний спосіб мислення розхитує засади спільноти/С. А. Маргліл. — К.: Темпора, 2012. — 520 с.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2013 р.

Шматко И. В. Легитимирующие основания права: рациональный индивид и свобода воли

Анализируется связь между экономическими предположениями об индивиде и легитимирующими право основаниями. Анализ коррелируется с историческими и политическими событиями, в частности, изменениями в политике уголовного преследования и экономической политике неолиберализма.

Ключевые слова: *идеология, право, легитимность, рациональный индивид, преступление, наказание, вина.*

Shmatko I. V. Legitimizing grounds of law: a rational individual and freedom of the will

The paper examines the relationship between economic assumptions about the individual and assumptions legitimizing law. The analysis is applied to the historical and political events, in particular, changes in the policy of criminal prosecution and the economic policies of neoliberalism.

Keywords: *ideology, law, legitimacy, rational individual, crime, punishment, guilt.*